

**КОМЕМОРАТИВНІ ПРАКТИКИ,
ПРИСВЯЧЕНІ Т. Г. ШЕВЧЕНКУ, ТА ЇХ РОЛЬ У ФОРМУВАННІ
НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ УКРАЇНЦІВ
(ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ)**

Розглянуто тенденції розвитку, географічне поширення та суспільно-політичний резонанс комеморативних практик, присвячених Т. Г. Шевченку, у контексті формування національної свідомості українців.

Ключові слова: комеморативні практики, Т. Шевченко, національна свідомість, 100-літній ювілей Т. Шевченка.

Комеморативні практики є одним з найбільш задіяних і випробуваних прийомів у процесі формування нової ідентичності, необхідність якої неодмінно постає на переломних етапах історії. Друга половина ХІХ та початок ХХ ст. в Європі були ерою націоналізму. Більшість європейських націй на цей час або здобули державність, або активно за неї боролися (як-от поляки, чехи). Українці ж, чи не найбільша вже на той час бездержавна нація в Європі, досі сприймалися як окремий народ скоріше в етнографічному, ніж суспільно-політичному сенсі. Їхньому пробудженню перешкождали кілька факторів: це і брак державницького досвіду та відсутність повноцінної національної еліти, і велика географічна протяжність та політична розполовиненість українських етнічних територій, а найголовніше – те, що 93% українців були селянами, причому селянами з архаїчною свідомістю та надзвичайно низьким рівнем грамотності [1, с. 49].

Жменька інтелектуалів, пройнятих ідеєю національного відродження, мала перед собою колосальне завдання: якимось чином прищепити національну свідомість багатомільйонній, здебільшого неграмотній масі селян, розсіяній від Карпат до Дону. І це за умов поліцейської цензури та політики великодержавного шовінізму, що здійснювались на українських землях чужими імперіями. Саме Тарас Шевченко, з його виразним поетичним словом, кріпацьким походженням і тернистим життєвим шляхом, став тим, «ким заїнялось і запалало», як писав Є. Маланюк.

Тема вшанування пам'яті Т. Шевченка так чи інакше з'являлася у наукових публікаціях, оскільки життя і творчість поета завжди викликали значний інтерес у дослідників. Часто виокремлюють цілу окрему дисципліну – шевченкознавство. Однак історична пам'ять і комеморативні практики стали розглядатись в українській історіографії як окрема сфера досліджень порівняно недавно. За останні роки з'явилося кілька публікацій, що висвітлюють вшанування пам'яті поета в різних хронологічних та географічних рамках. Безпосередньо досліджуваного періоду стосуються праці О. Меленчук [2], А. Машталір [3], Д. Білого і В. Футулуйчука [4]. Л. Буряк [5] та Б. Короленко

[6], дослідили шевченківські комеморативні практики радянських часів. Втім, перед українськими істориками ще стоїть завдання систематизації та узагальненого аналізу численних матеріалів, що проливають світло на формування й трансформації комеморативного канону постаті Т. Шевченка. Ми спробуємо внести свою лепту до цієї справи, дослідивши шевченківські комеморативні практики з часу смерті поета (1861 р.) і до його 100-літнього ювілею, що відзначався у 1914 р. Цей період суттєво відрізняється суспільно-політичними умовами від наступного, радянського, і тому зручний для узагальнюючого дослідження.

Тарас Шевченко залишається найвизначнішим історичним маркером української національної ідентичності. Протягом вже понад півтора століття з часу перепоховання праху поета на Чернечій горі триває процес конструювання його меморіального образу, що зазнавав помітних трансформацій в ту чи іншу історичну епоху і супроводжувався формуванням відповідного комеморативного канону [6, с. 348]. «Похорони Шевченка, – як зазначає Софія Русова у статті «Шевченко і українське суспільство 60-х рр.», – ось перший факт громадського національного життя в Україні. Вже поховання його в Петербурзі одразу об'єднало українців: надто великою була втрата, вона дійсно відгукнулася по всій Україні – і в бідних хатах його рідної Київщини, і в багатих садибах українських поміщиків» [2, с. 6]. У цьому був переконаний і С. Єфремов, який присвятив шевченківським роковинам чимало статей, заміток та ін. «Шевченко чим далі – все більше стає поетом народним, беручи епітет сей, щоб означити широке розповсюдження його творів та ідей серед мас народних» [2, с. 5].

Вже перепоховання поета стало видатною подією у тогочасному українському культурному житті і дає нам певні матеріали для аналізу. Відбувалось воно за участі багатолюдної процесії, що супроводжувала тіло поета, і на Чернечій горі зросла до кількох тисяч. Особливо активно себе проявили студенти Київського університету св. Володимира, промови на могилі виголошували також здебільшого вони. Зміст цих промов викликав занепокоєння царських чиновників. Так, начальник канівської поліції звітував у Київ, що «у виголошених студентами та іншими попутними особами промовах висловлено, що Шевченко був батьком Малоросії і України, що слава його не згасне ще довго і що в творіннях його є зародок майбутньої величі країни, ним оспіваної» [7, с. 96]. В іншому документі йдеться вже про «промови, в яких ясно висловлювалася ніби надія на майбутню свободу Малоросії» [7, с. 97].

Ще у 70–80 рр. XIX ст. постать Тараса Шевченка та присвячені їй комеморативні заходи стали важливим чинником творення загальноукраїнського національного простору, який об'єднував розділені політично й географічно віддалені регіони, в яких українці складали переважну більшість [4, с. 82]. «Шевченківські роковини» – урочисті зібрання, присвячені пам'яті Т. Шевченка, сприяють активізації українського національного руху,гуртуванню молодой української інтелігенції. Відбувались вони неофіційно, часто всупереч

заборонам влади. До комеморативних заходів національно свідомої інтелігенції активно залучається селянство. Могила Т. Шевченка на Чернечій горі під Каневом стає одним з головних місць таких зібрань, до неї здійснюють паломництва селяни з навколишніх сіл [4, с. 83; 3, с. 322]. Вшанування Кобзаря, присвячені поету літературні читання проводяться як у великих містах, так і в містечках та селах Наддніпрянщини, Галичини, Кубані. Шевченко-ва творчість, написана народною українською мовою на близькі галицьким селянам теми, стала добрим знаряддям національно свідомої галицької інтелігенції у боротьбі з пропагандою «єдиності великоруського народу» і «язичієм», що його намагались реанімувати москвофіли [1, с. 59; 4, с. 84].

Влітку 1891 р. (за іншими даними 1892 р.) група студентів (М. Базькевич, М. Байздренко, В. Боровик та І. Липа), склавши клятву вірності ідеї визволення України на могилі Т. Шевченка на Чернечій горі, заснували таємну організацію «Братство Тарасівців». Своїм головним завданням члени «Братства Тарасівців» вважали боротьбу за національне визволення українського народу. «Україна під гнітом; і по закону людської психології вона піднімає свій національний прапор, – стверджувалось в програмових засадах «Братства Тарасівців» – тим, ми як діти України, як сини свого народу – єсьмо націоналами і перед цим дбаємо те, щоб дати своєму народові волю національну» [8]. «Братство Тарасівців» зобов'язувалось вимагати поширення вживання української мови у школі, державних установах, родині і боронити інтереси українського народу [9]. Ця нечисельна організація — тим не менш яскравий приклад того, що Шевченко-ва ідейна спадщина сприймалась молодим, радикальнішим (зокрема в національному питанні) поколінням української інтелігенції як альтернатива поміркованим поглядам старшого покоління, а образ поета як переслідуваного, але незламного борця, служив їм своєрідним прапором безкомпромисності.

Особливого суспільно-політичного резонансу набули комеморації 1911 р. (50 років із дня смерті) та 1914 р. (100 років із дня народження). Так, у 1911 р., незважаючи на репресії, які застосовувала влада, в багатьох містах та селах України все ж таки робилися спроби відправляти панахиди, виголошувати промови та вшановувати у вузькому колі вечори, присвячені пам'яті Кобзаря. Були спроби й велелюдних святкувань, що проходили в Києві, Харкові, Черкасах, Каневі, Умані, Смілі та в інших містах, містечках і селах України, та за її межами. На батьківщині поета в с. Кирилівці під час свята були присутні й родичі поета – Трохим, Андрій, Іван і Петро Шевченки. Учні місцевої школи виконували пісні на слова Кобзаря. Під час декламування «Вічної пам'яті» – присутні стали на коліна. Жителі Харкова також взяли участь у відзначенні шевченківських днів. По всій губернії збиралися кошти для відновлення пам'ятника Кобзареві (він стояв в одному із панських маєтків і був розбитий черговим власником помістя). Планувалося спорудити монумент Кобзареві до столітнього ювілею. Реагуючи на звернення міщан, харківська міська Дума 4 березня 1911 р. прийняла постанову: 1) асигнувати 150 рублів

міському музеєві на придбання комісією портрета Т. Шевченка; 2) назвати іменем Кобзаря нову вулицю; 3) присвоїти міському училищу ім'я Т. Шевченка; 4) запровадити премію кращим студентам за відмінні знання з історії України, української літератури та етнографії. У Кам'янці-Подільському понад 200 городян подали клопотання щодо святкувань, де було запропоновано, як і в Харкові, на честь Т. Шевченка назвати вулицю, відслужити панахиду у міському Кафедральному соборі, 25 лютого провести урочисте засідання міської Думи, приурочене Тарасу Шевченку, а згодом у Пушкінському будинку влаштувати літературно-музичний вечір з виконанням найвідоміших творів поета. Наприкінці урочистостей пропонувалося поставити театральну виставу «Апофеоз Тараса Шевченка» [3, с. 325].

Однак ці проекти не були реалізовані, оскільки царські власті робили все, аби не допустити масового відзначення шевченківського ювілею. Було заборонено відкриття пам'ятників, проведення панахид та вечорів пам'яті Кобзаря. Всупереч царським заборонам Подільська «Просвіта» 26 лютого 1911 р. відзначила роковини Шевченка, а далі видрукувала збірник «Шевченкове свято». У цій книзі подавався опис святкування у Кам'янці-Подільському, подавалися промови, з якими виступили місцеві просвітяни. У збірнику також зазначалося про значення української мови та вплив творчості Т. Шевченка на її розвиток, про головні ознаки національного руху тощо [3, с. 325].

Ще задовго до настання столітньої ювілей Шевченка обіцяв стати великою суспільно-політичною подією. Українські та російські часописи рясніли статтями про Т. Шевченка. За рік до ювілею С. Єфремов друкує в «Украинской жизни» статтю «Напередодні. До Шевченкового ювілею», в якій ставить питання, чи готове українське громадянство належним чином вшанувати пам'ять Т. Шевченка з нагоди столітнього ювілею. У короткому огляді того, що вже було зроблено у попередні роки в плані популяризації творчої спадщини Т. Шевченка серед широких мас народу, С. Єфремов вважає недостатнім розповсюдження «Кобзаря», який має бути «настільною книгою кожного грамотного українця» [2, с. 9].

24 січня 1914 р. міністром внутрішніх справ було видано циркулярне розпорядження, яке поширювалося на заклади Київського навчального округу. У ньому йшлося про «Недопущення святкування ювілею постаті Шевченка в навчальних закладах», підвідомчих Міністерству народної освіти. Заборона мотивувалася тим, «що обласне наріччя російської мови, на якому писав Шевченко, не служить ні засобом, ні предметом викладання в російській школі, а його життя, особистість і творчість не містять у собі матеріалу, який би відповідав її завданням і міг би бути з користю введений в курс шкільного навчання ...» [3, с. 325].

Більше того, Міністерство народної освіти заборонило поширення серед учнів «тенденційної української літератури»; 10000 примірників «Кобзаря», надрукованих до ювілею, було конфісковано поліцією [2, с. 9]. Після оприлюднення циркуляру в Думі розгорілася гостра дискусія, частина депутатів,

що представляли українські землі, виступила проти заборони. Найактивніша національно свідомою частина українського суспільства вдалася до страйків, зокрема у Києві студенти Київського університету, Політехнічного і Комерційного інститутів, Вищих жіночих курсів не відвідували заняття, а робітники Південноросійського машинобудівного заводу не виходили на робочі місця. Вони влаштовували вуличні демонстрації з антиурядовими гаслами, вступали у сутички з поліцією та військами, стягнутими місцевими властями до міста. Кілька десятків студентів було заарештовано і ув'язнено [3, с. 325–326]. Один з очевидців, письменник С. Васильченко, так описує ті події: «...Якось несподівано в пам'ятковий день увесь Київ, особливо молодь, вийшли на вулиці міста з портретами Т. Шевченка, з піснями, прапорами, квітами. (...) Усі вулиці були заповнені людьми. Ганяла поліція, гарцювали з нагаями козаки – цілими натовпами хватали в тюрму, – нічого не досягли» [10].

Водночас представники радикальних монархічних організацій намагались перешкодити демонстрантам, нищили портрети Шевченка та агітматеріали, вдавались до погромів. У березні в газеті «Двуглавий Орел» однойменного київського молодіжного чорносотенного товариства була опублікована стаття, у якій події в Києві називались «зрадницькою демонстрацією жидо-мазепинців», а учасники демонстрації – державними зрадниками, що підіграють Австро-Угорщині. Про самого Шевченка автор статті (В. Голубєв) навіть не згадує, а його вшанування розглядає як суто політичну і цілком ворожу акцію. «Ще задовго до так званого «шевченківського» ювілею російські патріотичні спілки вказували уряду на справжнє значення і суть «шевченківського» ювілею та пов'язаних з ним демонстрацій» – відзначається в газеті [11].

На півдавстрійських землях важливою подією став шевченківський здви́г галицьких молодіжних військово-спортивних організацій у червні 1914 року. За задумом організаторів, ця подія мала бути свідченням організаційної і фізичної готовності українців у Галичині до майбутньої війни на тлі зростання україно-польського напруження. В анонсі газети «Діло» від 15 червня 1914 р. здви́г прирівнювався до античних спортивних ігор, ця подія мала стати свідченням сили українського руху, його готовністю до боротьби і перемоги. Організаційний комітет закликав українців Львова прикрасити вікна своїх помешкань синьо-жовтими стрічками та портретами Тараса Шевченка, оскільки під час святкувань у Львові мали бути присутні не лише делегати українських товариств краю, але й представники Буковини, Наддніпрянської України, а також національних чеських і хорватських товариств імперії, і слід було довести всім, що українці у Львові займають поважне становище [12]. Святкові заходи тривали три дні, у них взяли участь більше 12000 осіб, були присутні тодішній намісник Галичини С. Коритовський, командант львівського корпусу генерал Колошварі. У неділю 28 червня колона сокільців та січових стільців у одностроях пройшла маршем центральними вулицями Львова [13].

Комеморації 1911–1914 рр. показали, що і для прихильників, і для противників української справи Шевченко давно вже перестав бути просто «музицьким» поетом, демократом і романтиком. Попри тісне переплетіння соціального й національного мотивів (що цілком закономірно для «селянської нації»), якою були українці до великих змін ХХ ст.) саме пробудження національної свідомості стало унікальною здатністю образу Шевченка.

Шевченко і його спадщина стали перш за все символами «українства» як активної сили, що пробуджується до свідомого культурного й політичного життя. Цей факт не обійшли увагою навіть далекі від української справи люди. Промовистими є рефлексії ідеолога сіонізму, одесита В. Жаботинського, викладені у його публіцистичній статті «Урок ювілею Шевченка». Жаботинський підкреслює, що «народництво» Шевченка – це справа десята. Перш за все Шевченко – національний поет, і в цьому його сила. «Можна викинути всі демократичні нотки з його творів (та цензура довго так і робила) – і Шевченко залишиться тим, чим створила його природа: сліпучим прецедентом, що не дозволяє українству відхилитися від шляху національного ренесансу. Це значення добре зрозуміли реакціонери, коли підняли напередодні ювілею такий вереск про сепаратизм, державну зраду і близькість стовпотворіння», – пише В. Жаботинський ще у 1911 р. [14].

Таким чином, поряд із поширенням творчості Шевченка зусиллями таких організацій як «Просвіта» і окремих ентузіастів, комеморативні практики у вигляді колективних читань, вечорів творчості, молебнів, урочистих зібрань і демонстрацій стали важливим об'єднуючим і мобілізуючим чинником, що відіграв важливу роль у пробудженні національної свідомості українського народу. Зважаючи на існуючий на той час рівень грамотності серед українців та обмежені (зокрема, штучно цензурою) можливості преси і книговидавництва важко переоцінити значення комеморацій для проникнення образу Шевченка у колективну пам'ять народних мас.

До чергових роковин Кобзаря С. Єфремов писав свої літературні й публіцистичні статті, а в селах Галичини та Кубані організовувались вечори Шевченкової поезії для неграмотних селян. На могилі Кобзаря у Каневі група молодих націоналістів присягла у вірності ідеї визволення України, і сюди ж здійснювали паломництво селяни з навколишніх сіл, аби вшанувати свого великого земляка – не просто земляка, а брата, що писав вірші їхньою мовою про їхні ж поневір'яння. Якщо, вслід за поширеною метафорою, порівнювати національну інтелігенцію з головою, а народ – з тілом нації, то нервом, котрий поєднав їх у єдиний організм і передав сигнал до дії, став сантимер до постаті Т. Шевченка та його творчості. Географія шевченківських комеморацій, як і охоплення ними різних суспільних прошарків, стали безпрецедентним явищем в українській історії. Водночас, із простого вшанування пам'яті й творчості Кобзаря вони все більше перетворювалися на демонстрацію національної солідарності, а також права українців на власне культурне і політичне життя. Кульмінації ця тенденція досягла у 1914 р., коли у Києві та Львові Шевченків ювілей вилився у резонансні політичні акції.

Список використаних джерел:

1. Грицак Я. Й. Нариси історії України. Формування модерної української нації XIX–XX ст. – К.: Генеза, 1996. – 360 с.
2. Меленчук О. Феномен святкування роковин, присвячених пам'яті Т. Шевченка як соціокультурне явище в боротьбі за українську незалежність у літературно-критичних студіях С. Єфремова / О. Меленчук // Вісник Черкаського університету. – Вип. 178. – Серія «Філологічні науки». – 2010. – С. 5–12.
3. Машталір А. І. Відзначення Шевченківських роковин в Наддніпрянській Україні на початку XX ст. / А. І. Машталір // Освіта, наука і культура на Поділлі : Зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський, 2011. – Т. 17: Пам'яті академіка Петра Тимофійовича Тронька. – С. 319–329.
4. Білий Д., Футулуйчук В. Ушанування пам'яті Т. Г. Шевченка українцями Кубані та Галичини в другій половині XIX – на початку XX століття / Д. Білий, В. Футулуйчук // Схід. Аналітично-інформаційний журнал. – № 3 (117) травень–червень. – 2012. – С. 82–84.
5. Буряк Л. І. Комеморативні практики у діяльності Історичної секції Всеукраїнської Академії наук / Л. І. Буряк // Національна та історична пам'ять: Зб. наук. праць – Вип. 2. – К.: «НВЦ «Пріоритети», 2012. – С. 109–126.
6. Короленко Б. А. 125-літній ювілей Тараса Шевченка: комеморації 1939 року / Б. А. Короленко // Національна та історична пам'ять: Зб. наук. праць – Вип. 2. – К.: «НВЦ «Пріоритети», 2012. – С. 348–367.
7. Смерть и похороны Т. Г. Шевченко (Документы и материалы). – К., 1961. – 168 с.
8. Програмові засади Братства Тарасівців // Українська суспільно-політична думка в XX ст. – Мюнхен, 1983. – Т. 1. – С. 20.
9. Федько Ю. М., Каліберда Ю. Ю. «Братство Тарасівців» та його діяльність в Наддніпрянській Україні (1891–1898) / Ю. М. Федько, Ю. Ю. Каліберда [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.rusnauka.com/15_DNI_2008/Istoria/33426.doc.htm.
10. Хрестоматія з історії України / Упор.: В. І. Гусев, Г. І. Сургай. – К.: Освіта, 1996. – С. 147–148.
11. Жидо-мазепинці як предки жидо-бандерівців. Сенсації газети «Двуглавый Орел» (1914 рік) // Історична правда. – 07.12.2010 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/blogs/2010/12/7/7950/>.
12. Кісь Н. Шевченківський сокільський здвиг (1914 р.) / Н. Кісь [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.lvivcenter.org/uk/lia/events/event/?ci_eventid=23.
13. Мазур О., Патер І. Львів у роки Першої світової війни / О. Мазур, І. Патер // «Карта Львова» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://map.lviv.ua/statti/mazur.html>.
14. Жаботинский В. Урок юбилея Шевченко / Публицистика / В. Жаботинский // Избранное [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://amkob113.narod.ru/zv/vj/vj-4.html>.

Розумный А. М. Коммеморативные практики, посвященные Т. Г. Шевченко, и их роль в формировании национального сознания украинцев (вторая половина XIX – начало XX века)

Рассмотрены тенденции развития, географическое распространение и общественно-политический резонанс коммеморативных практик, посвященных Т. Шевченко в контексте формирования национального сознания украинцев.

Ключевые слова: *коммеморативные практики, Т. Шевченко, национальное сознание, 100-летний юбилей Т. Шевченко.*

Rozumnyi O. M. Commemorative practices dedicated to Taras Shevchenko and their role in the formation of Ukrainian national consciousness (the second half of XIX – beginning of XX century)

The article deals with trends, geographic distribution, and socio-political resonance commemorative practices dedicated to Taras Shevchenko in the context of Ukrainian national consciousness.

Keywords: *commemorative practices, Shevchenko, national consciousness, 100th anniversary of Taras Shevchenko.*